

Ярослав Калакура

ORCID iD 0000-0001-9007-4991

УДК 930(477):316.6

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.10

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ І СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД ЯК СКЛАДНИКИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті з'ясовано методологічне значення переходу до цивілізаційного пізнання історії та ключову роль його складових, зокрема антропоцентризму й соціокультурного підходу. Відзначено, що методологічна переорієнтація істориків і перехід до вивчення історії українського народу в контексті цивілізаційної парадигми допомогли підвищити науковий рівень історичних студій, сформуванню по-справжньому нове бачення ключових проблем вітчизняної і зарубіжної історії, спростувати низку сфальсифікованих і спотворених у імперські та радянські часи питань і довести цивілізаційну самобутність України.

Ключові слова: антропоцентризм, соціокультурний підхід, цивілізаційне пізнання, гуманітаристика, історія, Україна.

Yaroslav Kalakura

ANTHROPOCENTRICISM AND SOCIOCULTURAL APPROACH AS COMPONENTS OF CIVILIZATION UNDERSTANDING OF UKRAINIAN HISTORY

The methodological significance of the transition to civilizational knowledge of history is clarified in the article. The author notes that the methodological reorientation of historians and the transition to the study of the history of the Ukrainian people in the context of the civilization paradigm have contributed for raising the scientific level of historical studies. Due to this, a new vision of key problems of domestic and foreign history was formed and a number of falsified and distorted issues in the imperial and Soviet times were refuted. This made it possible to demonstrate the civilizational identity of Ukraine. Modern science considers the sociocultural approach as a methodological tool for the systematic study of the interaction of all spheres of society. Culture appears as an important criterion for the content and quality of social life. The civilizational model of the historical cognition overcomes the gaps of the Ukrainian history and promotes the establishment of Ukrainian identity. It prevents ignoring the traditional culture and mentality of the Ukrainian people, the deep regional features of the country. With the civilizational knowledge of Ukraine is related its civilizational choice, the European integration processes, which is based on a dialogue with Europe. In the civilization paradigm, the history of Ukraine is considered as the history of a separate country, but not in isolation, in relation to the history of other peoples, in the context of regional and world civilizations.

Key words: anthropocentrism, sociocultural approach, civilizational knowledge, humanities, history, Ukraine.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Калакура Я., 2020

Послуговуючись твердженням, що історія людства розвивається шляхом зміни поколінь і культур, сучасна гуманітаристика надає перевагу

її цивілізаційному осмисленню. Як відомо, кожне нове покоління, ступаючи на свою сходинку історії, зберігає і примножує надбання попередників, забезпечуючи у такий спосіб соціокультурний

прогрес, його наступність і цілісність. Науково осягнути цей процес, заглибитись у світові, регіональні та локальні цивілізації, включаючи й українську, можна передусім з позицій цивілізаційного розуміння історії. Ось чому означена тема належить до винятково актуальних і все ще недостатньо досліджених проблем новітньої історіографії та методології історії. Її актуальність, злободенність і новизна зумовлюються щонайменше трьома чинниками: *по-перше*, важливістю антропологічного повороту української історичної науки, яка твердо стала на шлях переходу від «історії подій» до «історії людей», що й диктує потребу підбити перші підсумки; *по-друге*, необхідністю подальшого подолання ідеологічних стереотипів, успадкованих від тоталітарного минулого, насамперед абсолютизацію формаційного трактування історії, ідеалізацію ним класової боротьби в історії, ролі мас, класів і партій та нівелюванні образу конкретної людини; *по-третє*, новими викликами, пов'язаними з тривалою воєнною агресією путінської Росії проти України, активізацією імперської парадигми «руського міра», намаганнями кремлівських істориків трактувати історію України як сегмент «великої рускої історії».

Цивілізаційне розуміння історичного процесу невіддільне від антропоцентризму й соціокультурного підходу, воно має теоретико-методологічний і світоглядний зміст, базується на традиціях гуманізму, на його філософській парадигмі: «Людина — найбільша цінність, єдиний носій розуму і духу, неповторна особистість, реальний творець історії та цивілізації, її продукт і найважливіший пріоритет».

Цивілізаційне трактування історичного розвитку ґрунтується на концепціях Й. Гердера, О. Данилевського, О. Мірабо, А. Тойнбі, С. Хантингтона, О. Шпенглера, К. Ясперса та ін., на новітніх працях сучасників про сутність його розуміння та місце в ньому антропоцентризму й соціокультурного підходу (Павленко Ю.В., 2001; Цивилизационные модели современности..., 2002; Довжук І.В., 2012.; Михальченко Н., 2013; Михальченко Н., 2016. 504 с.; Космина В.Г., 2011), на наявних методологічних та історіографічних студіях з цієї проблематики (Гончаревський В.Е., 2010; Калакура Я.С., 2013. С. 371–381; Калакура Я.С., 2014. С. 23–38; Калакура Я.С., 2014. С. 224–242; Калакура Я.С., Юрій М.Ф., 2016. С. 41–54; Салата О., 2017. С. 9–20). Засвоєння теорії та практики цивілізаційного пізнання вітчизняної та зарубіжної історії почалося з відновленням держаної незалежності України разом з процесом повернення українській історіографії статусу науки, її трансформації та очищення від ідеологічних нашарувань комуністичного минулого, адаптації до умов демократичного та інформаційного суспільства, дедалі ширшої імплементації надбань зарубіжної науки. Усе це

стало однією із найбільш характерних ознак новітньої української історіографії, визрівання, становлення та розвиток якої охоплює період з 1990-х рр. до сьогодення. У його межах простежуються три умовних етапи: а) перехідний — від радянської історіографії до пострадянської (перша половина 1990-х рр.); б) відродження національних традицій української історіографії та утвердження її цілісності (друга половина 1990-х рр. — перша половина першого десятиріччя 2000-х рр.); в) сучасний етап — з 2005-го р. до сьогодення. Нинішній етап найповніше пов'язаний з актуалізацією декомунізації та деколонізації історичної науки, відстоюванням історичної правди. Поштовхом до цього стали відкрита агресія Росії проти України, окупація частини нашої території, нові форми гібридної війни та маніпуляції суспільною свідомістю. На українське суспільство насунулася лава дезінформаційних міфів, які популяризуються або й продукуються деякими місцевими «науковцями» й поширюються пропагандистською машиною недружніх країн, а також вітчизняними засобами масової інформації «п'ятої колони», проникають у зміст навчально-виховного процесу в системі освіти. До ідеологічної агресії залучені не лише політичні, економічні, дипломатичні, інформаційні ресурси, але й історичні (Російська окупація і деокупація України..., 2016). Насаджується думка, нібито український народ перебував не в імперії, а в «братній сім'ї народів», що в нього є «старший брат», що українська мова — говірка, діалект якоїсь «великоросійської» мови, що існують «братні» відносини з Росією тощо. З уст найвищого керівництва РФ лунають заяви, що Крим — «істинно руская земля», а південь і схід України — це «Новоросія», подарована їй більшовиками. Ось чому, як зазначає один із фундаторів наукового осмислення української цивілізації М. Михальченко, ще необхідно розібратися, хто «старший», а хто «молодший» брат, чия культура давніша, чи є «московіти» братами українців тощо, чіткіше визначитись у цивілізаційному обличчі та виборі України (Михальченко М.И., Андрущенко В.П., 2012. Т. II. С. 15–16).

Творче засвоєння цивілізаційного трактування історичного процесу є однією з примітних особливостей української новітньої історіографії, воно стало основою оновлення її теоретичного підґрунтя та методологічного інструментарію, що відкрило додаткові можливості для адекватного пізнання України й світу. Цьому сприяла й принципово нова історіографічна ситуація внаслідок демократизації та реформування суспільства, ширшого долучення українських істориків до європейського і світового гуманітарного простору. В українській гуманітаристиці сформувався потужний міждисциплінарний колектив цивілізалістів, серед яких відомі історики, етнологи, політологи, філософи, економісти, правознавці,

зокрема Л. Алексієвець, В. Андрущенко, В. Бабкіна, В. Бех, І. Бойченко, Л. Губерський, М. Горелов, І. Довжук, Л. Залізник, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, М. Козюбра, І. Колесник, В. Космина, В. Кремень, С. Кримський, М. Михальченко, О. Моця, І. Надольний, Ю. Павленко, О. Пархомчук, М. Попович, О. Рафальський, О. Реєнт, О. Романенко, В. Селіванов, В. Смолій, Ю. Терещенко, О. Удод, В. Шейко, М. Юрій, автор цієї статті та ін. Їхніми зусиллями створено цілу низку ґрунтовних праць, у яких, з одного боку, розкрито наукову сутність цивілізаційного осмислення історичного процесу, його теоретичні та методологічні засади, а з другого, відбито процес творчого засвоєння в новітній українській історіографії цивілізаційного трактування вітчизняної та зарубіжної історії. У новітніх дослідженнях (Цивілізація: структура і динаміка, 2003; Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О., 2005; Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О., 2009; Моця О.П., 2011; Юрій М.Ф., Алексієвець Л.М., Калакура Я.С., Удод О.А., 2012. В 2 тт.; Михальченко Н., 2016; Рафальський О., Самчук З., 2018) викладено цивілізаційне бачення історії України, її державності, етногенезу українського народу, суттєво збагачено теоретико-методологічний інструментарій, джерельний та історіографічний потенціал цивілізаційного пізнання України і зарубіжних країн. Особлива увага приділена цивілізаційному виміру української культури та ментальності (Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М., 2002; Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Я., 2015; Калакура Я.С., Рафальський О., Юрій М.Ф., 2017). Новітня історіографія дала змогу уточнити, конкретизувати й примножити знання про сутність світових і локальних цивілізацій, про універсальний характер цивілізаційної моделі наукового осмислення історичного процесу, яка найповніше відповідає постмодерністським викликам історичній науці.

Метою статті є з'ясування методологічного значення переходу до цивілізаційного пізнання історії і ключової ролі його складових, зокрема антропоцентризму та соціокультурного підходу. При цьому необхідно зробити акцент на найбільш характерних рисах цього процесу, а саме: а) повернення українській історичній науці її природних функцій, втрачених у часи тоталітаризму, й відновлення історичної правди; б) декомунізація історії та ідеології; в) руйнування міфів та спотворень радянської історіографії, особливо щодо ролі людини в соціокультурних процесах, в історії української державності та національно-визвольних змагань.

Важливим надбанням досліджень є узагальнене визначення сутності української цивілізації як історично сформованої на власному ґрунті спільності людей і об'єктивно існуючої реальності, що

представляє собою сукупність нації і суспільства, його політичної організації, духовних і матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українського народу упродовж більш як тисячолітньої безперервної історії — від найдавніших часів до сучасності. В ній органічно переплелися самотність українського народу, його мови, ментальності і культурно-духовних цінностей, дивовижна краса природи, створюючи разом унікальне поєднання людини і середовища, рідкісний культурно-геополітичний простір (Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф., 2017. С. 7). Далі наголошується, що українська цивілізація, маючи локально-регіональний і порубіжний характер, всіма своїми компонентами історично і культурно укорінена в західноєвропейську класичну цивілізацію, виступає одним із її давніх сегментів, дедалі ширше інтегрується у світовий цивілізаційний простір, збагачується його надбаннями, зберігаючи при цьому локальну самотність і неповторність.

Науковці переконливо доводять суттєві переваги цивілізаційного осмислення історичного процесу в порівнянні з формаційним. Цивілізаційне пізнання історії замість поняття «суспільно-економічна формація» застосовує концепт «цивілізація» як тип стійких культурних кодів розвитку людства і спирається на принцип циклічності та багатолінійності історичного процесу як цілісності. Разом з тим, само по собі цивілізаційне трактування історії не є антиподом формаційного. Справа в іншому: з формаційним і партійно-касовим підходом, доведеним до канону в Короткому курсі історії ВКП(б), ув'язувалась ідеалізація матеріалістичного розуміння історії, яке базується на марксистській парадигмі вирішальної ролі суспільного матеріального виробництва та конкретно-історичних формацій у розвитку соціуму та суспільства загалом. Принагідно зазначимо, що один із основоположників формаційної теорії К. Маркс не заперечував провідну роль людини в історії, наголошуючи: «Не історія, а саме людина, справжня жива людина, ось хто робить все це, всім володіє і за все бореться» (Маркс К. Святое семейство, или Критика критической критики, 1965. Т. II. С. 102). У нього немає терміну «історичний матеріалізм», його застосував Ф. Енгельс, але їх спільне гасло: «буття визначає свідомість» й досі домінує в головах багатьох людей, особливо представників старшого покоління, включаючи й деяких суспільствознавців. Між тим, ще за життя К. Маркса деякі його положення про домінування матеріального аргументовано критикував знаний німецький філософ і економіст М. Вебер, вказуючи не тільки на рівнозначність матеріальних і духовних детермінант суспільного розвитку, а й на пріоритет культурно-духовних чинників, які спроможні справляти визначальний вплив на прогрес економіки.

На відміну від формаційної цивілізаційна теорія історії базується на філософії поступальної зміни цивілізацій та забезпечення цілісності світу, на людиноцентризмі, діалектичній єдності соціуму і культури, на культурологічній та синергетичній парадигмах історичного процесу. Вона особливо важлива для локальних цивілізацій, зокрема для української, яка реформується і трансформується на шляху євроінтеграції. Між тим, побутує хибна думка, ніби цивілізаційний підхід має коріння лише в західній історіософії. Насправді, його елементи присутні і в українській класичній традиції історіописання. Наші видатні вчені В. Антонович, М. Костомаров, П. Куліш, І. Франко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, В. Липинський, І. Огієнко, Д. Чижевський та ін., сповідуючи й продовжуючи гуманістичні традиції Григорія Сковороди та Тараса Шевченка, робили акцент не стільки на матеріальні та ідеологічні явища і процеси, скільки на соціокультурні, ментальні та духовні. Звичайно, за умов радянського тоталітаризму, коли на сам термін «цивілізаційний підхід» було накладено ідеологічне табу, цивілізаційне бачення історичного процесу могли засвоїти і зберегти лише представники української діаспорної історіографії. Її провідні ідеї активно відстоювали М. Андрусак, М. Антонович, Л. Винар, Т. Гунчак, О. Домбровський, І. Кривецький, Б. Крупницький, Т. Мацьків, Н. Полонська-Василенко, О. Прицак, О. Оглоблин, О. Субтельний.

Цивілізаційна теорія і практика історичного пізнання ґрунтуються на низці методологічних засад і дослідницьких пріоритетів, з-поміж яких чи не найголовнішим є принцип антропоцентризму. Що означає він в історії і наскільки він важливий для української історіографії? Антропоцентризм — це не лише складова методології цивілізаційного трактування історії, але й його світоглядна основа, ціннісний орієнтир кожного дослідника. Він означає, що в епіцентрі історії її творцем є людина як найбільша цінність і центр світобудови (Галушко К.Ю. Антропология історична, 2003. С. 109). Принцип антропоцентризму не заперечує дослідження етногенезу, формування націй, історію воєн і революцій, він лише апелює до визнання людини як головного рушія цих процесів.

За умов антропологічного повороту історичної науки, що заявив про себе у західній історіографії з другої половини ХХ ст., об'єктом зацікавленості істориків стають конкретні люди, особисті долі учасників історичних подій, а звідси й підвищена увага до повсякдення, ментальності, ширше залучення до джерельної бази мемуаристики, листування, щоденників, біографічних матеріалів, усної історії тощо. Відповідно зміщується і предмет історичного пізнання — від вивчення «знелюднених» соціальних структур, історії класів, їх

боротьби, революцій і воєн до з'ясування закономірностей розвитку людини і людства загалом, включаючи й окремі народи (Воропаєва В.Г., 2008. С. 169–176). Це надзвичайно важливо, адже в не так далекому минулому під прикриттям гасла антропоцентризму були спекулятивні намагання вихолостити з історії України українця, позбавити нас пам'яті про наших героїв на різних етапах минувшини і сучасності, спроби оминати такі поняття, як «український народ», «українська нація», які є осердям Української держави, тобто розмити українську етнополітичну структуру і підготувати її до повної інкорпорації у великий російський проект, відомий під лицемірною назвою «Русский мир».

У цьому зв'язку не можна оминати доведений наукою факт про характерне для тоталітарної доби тотальне приниження людини, ігнорування її прав і свобод, відчуження від власності, політичної влади та інших людей, монополію однієї партії та ідеології, всеосяжний контроль компартійної верхівки над усіма сферами життя суспільства. Усе це, разом із насадженням жорстокості та безбожництва, призводило до знеособлення і знецінення людини як такої, приниження гідності, зрештою до перетворення її в політичний «гвинтик», вмонтований у механізм партійно-державного управління суспільством. З погляду антропології, найбільшим злочином комунізму проти людства був червоний терор, масові сталінські репресії, депортації, голодомори, наслідком чого стали не лише масштабні демографічні втрати, мільйонні жертви українців, але й руйнація моральних засад людяності, деформація традиційної ментальності, нівелювання споконвічної прив'язаності українців до землі, козацько-лицарської гідності, почуття гордості та свободолюбивого духу, формування, за образним висловлюванням Дж. Мейса, постгеноцидного синдрому страху і зневіри, хворобливого стану злості, підозри, пригніченості, безвиході, відчаю. Страх, що «проник у кістки», передавався з покоління в покоління, а його наслідки відчувається й досі.

За останні роки українська гуманітаристика, образно висловлюючись, повернулась обличчям до людини, збагатилась низкою праць, присвячених антропологічній історії, ролі людини у всіх сферах суспільного життя (Головка Б., 1997; Юрій М.Ф., 2008; Сегеда С., 2009; Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології, 2011; Ситник С., 2012; Мельник В., 2015). В їх епіцентрі — пошук відповіді на питання: що таке «українська людина» в пострадянському суспільстві? За словами Т. Воропаєвої, найважливішим і найголовнішим чинником Української Перспективи є Патріотична людина, Людина опору, Європейська людина, Постколоніальна людина та Підприємницька людина. На її думку,

досить піддатливими для конструктивних або маніпулятивних соціокультурних трансформацій є Кризова людина, Маргінальна людина та Розчарована людина, а найбільш байдужими до української держави, нації та української національної ідентичності є Людина споживання та Радянська людина. Відрадно, що за соціологічними спостереженнями, в процесі соціокультурних трансформацій зростає кількість респондентів, які представляють Патріотичну людину, та зменшується чисельність респондентів, які репрезентують Радянську людину (Воропаєва Т.С., 2018. С. 82–85).

Інтерес до дослідження ролі людини засвідчують численні праці з мікроісторії (Ф. Бродель, Р. Кено), тобто «малих життєвих світів», у центрі яких перебуває окремо взята людина. Звернення до мікроісторії передбачає вивчення сім'ї, родо-водів, культури, релігії, ментальності, вірувань, норм поведінки та інших форм життєдіяльності людини. Прихильники мікроаналізу зосереджують увагу на поведінковій сфері буття людей, їх вчинках і соціальному досвіді, на формуванні ментальності та ідентичності, що супроводжується переходом від лінійного висвітлення подій до осмислення змісту та структур людського повсякдення на тлі цих подій. Подібні дослідження й надають історичному пізнанню чітко окресленого «людського обличчя».

Є підстави стверджувати, що із новітніх праць став зрозумілішим концепт «українська людина» як частина природи, представник світового людства. За визначенням М. Грушевського, це той, хто зроду є українець, родився і виріс з українською мовою на устах і усвідомлює себе свідомим сином і часткою свого народу, працює для його добра, бореться за його свободу і кращу долю. Українською людиною може бути не тільки той, хто має українське походження, але й хто живе в Україні, щиро хоче бути з українцями, відчуває себе їх однодумцем і товаришем, членом українського народу, бажає працювати для його добра (Грушевський М., 1991. С. 109–110; Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності, 2015).

Із принципом антропоцентризму дуже тісно пов'язаний соціокультурний підхід з його потужним пізнавальним потенціалом для цивілізаційного дослідження історії України (Михайлюк О., 2016. С. 9–14). Сучасна наука розглядає соціокультурний підхід методологічним інструментом системного вивчення взаємодії усіх сфер розвитку сучасного суспільства, оскільки культура є важливим критерієм змісту та якості соціального життя, соціальних відносин, показником їх відмінностей від інших країн. Культура виступає базовою конструкцією, на якій вибудовується як соціальна організація суспільства, так і тип людини. Зрештою, суспільство є різновидом

системи, яка, залежно від співвідношення в ній соціальності й культури, розвивається від простої до складної надорганічної і далі — до соціокультурної системи, що має здатність саморозвиватися й саморегулюватися (Яковенко Р.В., Самсонова К.В., 2011. С. 73–75).

Цей підхід виводить розуміння сутності людини за межі традиційного бачення, трактує її як втілення системи усіх суспільних відносин. Соціокультурний контент дозволяє, по-перше, інтегрувати три виміри людського буття: взаємовідносини людини і суспільства, характер культури і тип соціальності. Завдяки цьому створюються додаткові умови для осмислення цілісності і системності суспільства. По-друге, він визнає органічну єдність, взаємообумовленість та взаємодію культурного і соціального. По-третє, соціокультурний підхід до історії виступає як альтернатива марксистському монізму. Як зазначає Н. Шакун, завдяки цьому методологічному принципу історія постає «мозаїкою» культур, кожна з яких виражає унікальний спосіб життєдіяльності людей (Шакун Н.В., 2018. С. 111).

Означений підхід особливо важливий для аналізу трансформаційних процесів в умовах переходу від тоталітарної системи до демократичної та відповідного реформування суспільних відносин. Людина не існує поза культурою, без її пізнання не можна досягнути роль людського фактора в природі і соціумі на різних історичних етапах еволюції свідомості і ментальності людини. Ось чому необхідні наукові дослідження цієї унікальної гармонії і взаємодії, адже людина творить культуру, а культура значною мірою віддзеркалюється в її мисленні, мові, в текстах, у творчості та поведінці.

Ключовими концептами соціокультурного підходу є поняття «культура» і «соціокультурний простір». Як зазначав видатний український філософ сучасності М. Попович, «культура є простір, в якому проходить людське життя від народження до смерті» (Попович М.В., 1999. С. 7), і виступає головною сферою діяльності людини. Людина, культура та цивілізація, а також знання про них перебувають у постійному розвитку, зазнають змін під впливом глобалізаційних, інтеграційних, інформаційних та демографічних процесів сучасного світу. Що ж стосується соціокультурного простору, то він теж репрезентується людьми, які формують його і виступають носіями та виконавцями стратегій у цій сфері.

Сама особистість у координатах соціокультурного підходу розглядається як алгоритм відносин суспільства і культури, як система цінностей і морально-етичних норм. Цінності, узагальнені в універсальній шкалі людських цінностей Ш. Шварца (Schwartz S., Sagie G., 2000), складають серцевину соціокультурного підходу. Під цінностями розуміють установчі принципи

життя людини, пов'язані з її свідомістю, світоглядом та почуттями. Вони орієнтують на досягнення певної мети відповідними діями й ситуаціями, виступають як стандарти, які керують вибором або оцінкою вчинків, людей, подій. В усіх національних культурах, включаючи й українську, поряд з універсальними людськими цінностями, які відображають потреби, пов'язані з біологічним та соціальним життям, існують специфічні орієнтири, зумовлені конкретно-історичними особливостями та ментальністю того чи іншого народу. Американський науковець Д. Макклелланд, досліджуючи зв'язок цінностей з мотивацією людини, виділив два типи мотивів: а) ті, що функціонують на основі біологічних потреб; б) ті, які функціонують на базі соціально значущих стимулів, таких як усвідомлений вибір, доцільність, винагорода, очікування тощо (Макклелланд Д., 2007).

З-поміж багатьох функціональних цінностей української нації особливе місце посідає соборність і цілісність України. Враховуючи, що наше суспільство все ще перебуває в стані розколу, який всіяко підігрується різними засобами гібридної війни Росії проти України, дуже важливо утверджувати консолідуючу роль культури у «зшиванні» країни. Тим більше, віруси розколу найчастіше проникають у суспільну свідомість, що заважає сприйняттю української історії і культури як цілісності. У цьому зв'язку видаються продуктивними намагання науковців (Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М., 2002; Юрій М.Ф., 2008; Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Я., 2015) окреслити сутність концепту «*українська культура*». Під ним розуміють створену людьми й історично сформовану на всій території України і за рубежем сукупність матеріальних та духовних цінностей українського народу як невід'ємну частину світової культурної скарбниці. Її основу складають національна мова, народна творчість і релігія, на базі яких поступово сформувалися професійна освіта, наука, література, мистецтво, архітектура, духовність. Українська культура включає й культурно-духовні надбання корінних народів і етнічних груп, які проживають на теренах України (Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Я., 2015. С. 8). Ключове значення у цьому визначенні мають наступні *чотири словосполучення*: а) українська культура є складовою частиною світової; б) матеріальні і духовні цінності, створені людьми, незалежно від їх етнічності, на території України впродовж її багатовікової історії; в) матеріальні і духовні цінності, створені українцями за межами України, незалежно від місця їх локації; г) українська культура включає матеріальні і духовні надбання, створені на території України представниками корінних народів і етнічних груп, які на ній проживають.

Органічна єдність і методологічна взаємодія принципів соціокультурного підходу та антропологізму виступає головним чинником підвищення виховного потенціалу цивілізаційного трактування історії. Як зазначає О. Салата, опанування методологією цивілізаційного пізнання сприяє дедалі повнішій реалізації світоглядно-виховної або аксіологічної функції історичної науки. Світоглядний і виховний вплив забезпечується втіленням ціннісних орієнтацій у навчальній літературі, в підручниках і лекційних курсах з вітчизняної і всесвітньої історії (Салата О.О., 2016. С. 98–105).

Які ж основні підсумки і перспективи методологічної переорієнтації пострадянських істориків і переходу до вивчення історії українського народу в контексті цивілізаційної парадигми? По-перше, вітчизняна історія стала розглядатися як історія окремої країни, але не відособлено, а у взаємозв'язках та порівнянні з історією інших народів, у контексті регіональних та світових цивілізацій. Це дозволяє повніше досягнути самоцінності кожного суспільства, кожного народу, кожної нації, окреслити їх місце у світовій історії та культурі. По-друге, вдалося заповнити суттєві прогалини в історичній науці, спростувати низку сфальсифікованих і спотворених у імперські та радянські часи питань і на основі розширення джерельної бази та застосування нових методів довести цивілізаційну самобутність України, збагатити знання про всі періоди її минушини. Зокрема, досліджуючи давню історію України, автори присвятили набагато більше праць періоду енеоліту і його феномену — Трипільській культурі, трактуючи її як протоцивілізаційне утворення із наявністю міст (протоміст), писемності (протописемності) та протодержавності. На основі аналізу археологічних пам'яток та інших джерел дослідники дійшли висновку, що в лісостеповій та поліській зонах Дніпровського Правобережжя, починаючи з епохи бронзи, зароджувався праслов'янський етнічний масив, який поступово посів провідне місце і став основою формування українського етносу. Історики доводять, що етногенез на теренах України не переривався, що український родовід — це генетично успадкований від найдавніших часів етноантропологічний тип спільноти, який зароджувався і розвивався на загальних тенденціях етногенезу корінних народів Європи і світу, формування модерних націй, включаючи й українську.

По-третє, вітчизняні історики переконливо доводять, що Україна найповніше успадкувала соціокультурні і духовні традиції Києво-Руської держави, яка розвивалася за європейським зразком, репрезентувала себе як частина Європи, була в європейському полі усіх модернізаційних процесів, що формували сучасну європейську

цивілізацію. Водночас науковці дедалі глибше аналізують таке явище, як криза цивілізаційної ідентичності українства, першу з них вони пов'язують із Золотоординською навалою і розкладом Києво-Руської держави, другу — з поділом України між Річчю Посполитою і Московським царством, третю — з перебуванням українських земель у складі конкуруючих і ворогуючих між собою Російської та Австро-Угорської імперій, четверту — з більшовицькою політикою інтернаціоналізації, злиття націй, розмивання національних особливостей та конструюванням радянського народу як «нової ідентичності».

По-четверте, серед ключових дослідницьких проблем ранньомодерної доби української історії пріоритетне місце посіли дослідження цивілізаційної ідентичності українського козацтва, його локалізації на Степовому кордоні Європейської цивілізації. Автори козакознавчих праць набагато глибше обґрунтували ідентифікацію українського козацтва як своєрідного аналогу європейських орденів Середньовіччя і складового чинника розвитку Європейської цивілізації, підкреслюючи при цьому провідну тенденцію перетворення козацтва в провідну національно-визвольну і державотворчу силу. Більшість сучасних дослідників, слідом за В. Смолієм та В. Степанковим, схиляється до думки про те, що Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького середини XVII ст. набула характеру Національної революції, головним надбанням якої стало відродження Української держави.

По-п'яте, до контроверсійних проблем історії України нового часу, які отримали цивілізаційне осмислення, можна віднести аналіз глибинних змін, що стали наслідком чигиринсько-московських угод (Березневих статей) 1654 р. Включення козацької України до складу Московського царства корінним чином вплинуло як на подальшу долю українського народу, так і на геополітичні зміни в Європі. При цьому переважна більшість українських земель була вирвана з європейської цивілізації і включена в євразійську орбіту, що негативно відбилася на самобутності регіональної козацько-гетьманської цивілізації.

По-шосте, цивілізаційний підхід заклав підґрунтя для суттєвого переосмислення української історії XIX ст., пов'язаного з новим етапом національного пробудження, націєтворення і розгортання національно-визвольного та державницького руху, його усамостійненням та політизацією, зумовлених створенням перших українських політичних об'єднань і партій. Дослідники відстежують тяглість українського національного руху, починаючи з козацьких часів, вказують на його мобілізаційну здатність, яка особливо проявилася в умовах Першої світової війни і розгортання революційних подій на початку XX ст.

По-сьоме, принципово нову інтерпретацію отримали революційні, державотворчі, соборницькі та соціокультурні процеси 1917–1921 рр. у координатах Української революції. Вона розглядається як органічний, взаємозв'язаний процес і часовопросторова цілісність революційних подій, що синхронно протікали на Наддніпрянщині, Слобожанщині, Півдні і Заході України. Їх апогеєм стало утворення Української Народної Республіки, відтак Української Держави доби Гетьманату, Західноукраїнської Народної Республіки та її Злуки із УНР.

По-восьме, у контексті цивілізаційного осягнення історії України отримала нове трактування й радянська державність України. Дослідники показують штучність так званої «радянської цивілізації», розвінчують її концепцію. В її основу були покладені марксистська конструкція суспільного розвитку і великоросійські цінності, що вело до реставрації імперського мислення та проявів шовінізму. Багато складових партійно-державної політики СРСР, особливо у 1930-х рр., зокрема обмеження прав союзних республік, насильницька колективізація та русифікація, голодомор 1932–1933 рр., мали протиукраїнський, репресивно-каральний, антигуманний характер, і подальше життя показало повну безперспективність такої політики. Цивілізаційний підхід до історії не оминув новітню інтерпретацію драматичних подій Другої світової війни, яка принесла українському народу масштабні втрати і залишила глибокий шрам у його історичній пам'яті. Український рух опору нацизму вливався в єдиний потік боротьби прогресивного людства проти гітлерівців. Цей підхід позитивно позначився на висвітленні і повоєнних десятиріч, зокрема українського шістдесятництва, дисидентського та правозахисного руху 1960–1980-х рр.

По-дев'яте, з погляду цивілізаційної історії по-новому осмислюється й процес відновлення суверенітету і державної незалежності України, реформування економіки, трансформації соціокультурних процесів, інтеграції України в європейські та світові структури. Велику роль для розуміння цих процесів відіграє тематичне видання Інституту історії України НАН України «Україна в Центральній-Східній Європі», автори якого обґрунтовують місце України як суб'єкта історичного процесу, як форпосту Великого Кордону Європи, аргументують положення про те, що Україна сформувалася як самобутня і самодостатня цивілізаційна система регіонального рівня на перехресті різних культур і релігій, водночас синтезуючи і гармонізуючи соціокультурні впливи Сходу і Заходу. Українське суспільство демонструє відданість європейському вибору, пов'язаному з високими соціальними

та інтелектуальними стандартами розвитку, досконалою правовою системою, прогресивними технологіями, вільним ринком, демократичним парламентаризмом тощо. Історики наголошують, що сповідуючи цей вибір, українці активно протидіють авантюристичним зазіханням путінських шовіністів на територіальну цілісність країни, їх намаганням зашкодити просуванню України до європейських цінностей. Не випадково, що в новітній історіографії актуалізувалося гасло 1920-х рр.: «Подалі від Москви, назад у Європу».

Наукові студії останнього десятиріччя утверджують новаторське трактування впливу на українську історію норм, цінностей та ідеалів національної культури, а також культурної традиції Європи, а сама українська історія висвітлюється під кутом зору подолання більшості стереотипів тоталітарного мислення стосовно вивчення давніх часів і середньовіччя. Під новим ракурсом розглядаються особистості та події ранньомодерного, нового і новітнього часу, значно поглиблено знання про етногенез, націєтворення, соціокультурну ідентичність українського та інших народів. Усе це підвищує роль історичної науки у формуванні цивілізаційної свідомості українського суспільства, розуміння єдності та цілісності цивілізаційної системи України при збереженні її регіонального розмаїття.

До ключових надбань новітньої української історіографії можна віднести обґрунтування концепції української регіональної цивілізації, приналежності України до цивілізації Середньої або Центрально-Східної Європи. Українські історики переконливо доводять, що український соціум, який формувався і розвивається на порубіжжі двох світових цивілізацій, всупереч імперським зазіханням, продемонстрував здатність зберігати свою самобутність і творити самостійну цивілізацію регіонального характеру. Дедалі більше українських істориків схиляються до того, що соціокультурна ідентичність українців, поставши на межі цивілізаційних впливів Заходу і Сходу, не втратила європейського обличчя з домінуванням у ній української етнічної ідентичності, а з відновленням незалежності України отримала шанс для подальшого утвердження.

По-десяте, із переходом від формаційного до цивілізаційного підходу пов'язане підвищення інтересу українських істориків до всесвітньої історії як цілісності, деякої відмови від абсолютизації як європоцентризму, так і американізму, і створення на цій онові якісно нових праць з українським баченням зарубіжної історії. Сьогодні мало хто сумнівається в тому, що поза цивілізаційним підходом неможливо досягнути сутність і специфіку сучасних процесів у зарубіжних країнах. До того ж, цивілізаційне трактування

української та зарубіжної історії сприяє мінімізації конфліктних версій історичної пам'яті.

Підсумовуючи, видається доцільним ще раз підкреслити, що методологічна переорієнтація істориків і перехід до вивчення історії українського народу в контексті цивілізаційної парадигми дали змогу підвищити науковий рівень історичних студій, сформувавши по-справньому нове бачення ключових проблем вітчизняної і зарубіжної історії, заповнити суттєві прогалини, спростувати низку сфальсифікованих і спотворених у імперські та радянські часи питань і на основі розширення джерельної бази та застосування нових методів довести цивілізаційну самобутність України. Серед складових цивілізаційного осмислення української історії пріоритетне місце посідають антропоцентризм і соціокультурний підходи, що співзвучно з провідними тенденціями розвитку західної історіографії та історіософії постмодерну. Цивілізаційна модель історичного пізнання має важливе науково-практичне значення для подолання розривів тяглості історії України, її традицій, для утвердження української ідентичності, запобігання помилок у ході проведення реформ, зокрема ігнорування характеру, традиційної культури і ментальності українського народу, недостатнє врахування глибинних регіональних особливостей країни, які склалися століттями. З цивілізаційним пізнанням України пов'язаний її цивілізаційний вибір, євроінтеграційні процеси, на ньому базується діалог з Європою, орієнтація на цінності європейської цивілізації, формується нова, цивілізаційна ідентичність.

На завершення видається доцільним викласти низку пропозицій щодо подальшого цивілізаційного дослідження історії України, дотримання принципу антропоцентризму та соціокультурного підходу. Реалізуючи антропологічний поворот, українська гуманітаристика у співпраці з природознавством покликана глибше розкривати пріоритетну роль людини у забезпеченні взаємодії культури і цивілізації на тлі інтеграції, глобалізації та інформатизації сучасного світу, динамічних міграційних процесів. З відновленням державної незалежності перед людиною України відкрилися якісно нові можливості для самореалізації, розвитку культури і долучення до її скарбів завдяки демократизації суспільства, розриву з тоталітаризмом, його комуністичним і атеїстичним минулим, відродженню національних цінностей, реформуванню та комп'ютеризації системи національної освіти, появі нових наукових галузей, українізації засобів масової інформації, утвердженню єдиної помісної Православної церкви України на основі наданого їй Вселенським патріархатом Томосу на автокефалію, відродженню Української греко-католицької церкви, інтеграції науки, літератури і мистецтва в європейський та світовий культурний простір.

З точки зору сучасного розуміння самоцінності людини важливо заглибитись у причини і наслідки демографічної кризи в українському соціумі: старіння нації, зниження народжуваності, великий відтік українців, особливо молоді, за кордон, зростання смертності, зниження середньої тривалості життя і погіршення здоров'я людей. Вчені б'ють на сполох щодо техногенного, радіоактивного, хімічного та екологічного забруднення атмосфери, водойм, ґрунтів, нищення лісів, парків, що загрожує появі мутантних ушкоджень генів. Не меншу стурбованість викликає не тільки масовий відтік українців, але й збільшення мігрантів з країн Південно-Східної Азії та Африки, що неминуче призведе до зміни генофонду України.

Актуальними видаються й проблеми антропології політичних процесів та інститутів, адже задіяні в них люди відіграють важливу роль у розвитку української регіональної цивілізації. Йдеться про подальше дослідження української ідентичності і соборності, формування політичної свідомості, політичної культури і політичної компетентності соціуму, зростання політичної та громадянської активності людей. Маємо дати відповідь на питання: чому при наявності в Україні сотень політичних партій і громадських об'єднань досі не вдалося сформувати національну політичну еліту, структурувати суспільство на партійній основі, чому воно все ще перебуває у стані пошуку «добрих Пасторів» для підтримки і захисту людей? Особливої уваги заслуговує управлінська антропологія, людинознавча складова менеджменту, ціннісний пріоритет людини в управлінському процесі. Йдеться про людинознавчу компетентність управлінців усіх рівнів, їх орієнтацію на моральне, розумове і фахове самовдосконалення, на утвердження справедливого, відкритого і поважного ставлення до кожної людини.

Поглибленої уваги заслуговує дослідження антропології міжнародного простору України. Українці продовжують стикатися з «чужим», і заради міжнародної злагоди частина з них готова пожертвувати власною самобутністю, відмовитися від державного статусу своєї мови. У такій ситуації важливо навчитися розуміти і сприймати «чужого» як іншого, пізнавати один одного, не протиставляючи себе іншому, усвідомити його і своє право бути іншим. Історичний досвід засвідчує, що завдяки цій інакшості ми цікаві один для одного як всередині країни, так і в зарубіжному просторі. Важливо в будь-яких умовах зберігати свій ідентифікатор — національний код, тобто свою мову, культуру, звичаї, пізнаючи і поважаючи відповідний код представників інших етносів і груп. У цьому ряду важливу роль покликана відіграти кооперація зусиль українських і зарубіжних учених, зокрема

країн, представники яких проживають в Україні і навпаки для спільного дослідження антропології міжнародних та міжнаціональних взаємин.

І, нарешті, одне з пріоритетних завдань істориків — це деміфологізація і розвінчування в контексті антропоцентризму парадигми «одного народу», «одвічного братства» і «спільної історії» українців і росіян. У якості елементів цієї міфології використовуються концепти: «антропологічна спорідненість українців і росіян», «спільне коріння», близькість мов і культур, змішані родини й сталі родинні зв'язки. Путінська війна проти України, окупація Криму, тисячі убитих російськими найманцями українців на Донбасі оголили правду про справжню сутність «старшого брата» якраз на антропологічному рівні. Однак синдром «братерства» все ще живучий, оскільки століттями насаджувався імперською історіографією та «советською» пропагандою, активно підживлюється кремлівською агентурою й сьогодні, намагаючись витравити з пам'яті українців будь-які згадки про те, як їх нищили, морили голодом, принижували, як Москва привласнила нашу стару назву, церкву, видавала за свої надбання тисяч українських учених, діячів літератури, мистецтва, архітектури тощо. Путінська пропаганда, називаючи Україну «недорозуміння», «державою, яка не вбулася», намагається підірвати довір'я до інститутів влади, спирається при цьому на фінансово підтримуваних своїх агентів впливу. Спростування фальсифікацій і відтворення історичної правди має й міжнародний вимір, адже західна антропологія тривалий час черпала відомості про українців, їх минувшину з російської історіографії, а тому нерідко долучається до спотворення історичної правди. Ось чому дуже важливо неухильно нарощувати присутність української гуманітаристики у світовому просторі, підвищувати роль українських діаспор за рубежом.

Продовження цивілізаційного осмислення сутності і феномену антропологічного коду української культури і цивілізації дасть змогу відкрити ще чимало таємниць з історії нашої минувшини, дозволить ще повніше зрозуміти багатомірність цього транзитного механізму етногенезу українського народу, його самопізнання, починаючи від ідеї тілесності людини дохристиянських часів, відкриття її душі і божого походження на ґрунті християнства, визнання гуманізму та пріоритетної ролі людського розуму в добу Ренесансу і Просвітництва і, завершуючи, сучасним образом Людини як найбільшої цінності. Антропологічна гуманітаристика сповідує принцип відкритості питання про сутність людини і готовність до сприйняття неочікуваних відповідей на нього. Актуально звучать і сьогодні слова із «Пошуку істини» відомого французького філософа межі XVII–XVIII ст. Ніколя Мальбранша про те, що із усіх людських знань найбільшої уваги заслуговують знання про людину.

ДЖЕРЕЛА

1. Воропаєва В.Г. Антропологічні засади дослідження людини як цілісної істоти: теоретико-методологічний аналіз. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 2008. Вип. 33. С. 169–176.
2. Воропаєва Т.С. Українська людина як «НОМО ANTEMURALE». Антропологічні виміри філософських досліджень: матеріали 7-ої Міжнародної наукової конференції (Дніпро, 19–20 квітня 2018 р.). С. 82–85.
3. Галушко К.Ю. Антропологія історична. Енциклопедія історії України: Т. I: А–В; редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К. : Наук. думка, 2003. С. 109.
4. Головка Б. Філософська антропологія. К. : ІЗМН, 1997. 240 с.
5. Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). К., 2010. 220 с.
6. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. К. : «ЕксОб», 2005. 632 с.
7. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Держава і цивілізація в історії України. К. : Еко-Продакшин, 2009. 879 с.
8. Моця О.П. Українці: народ і його земля (етапи становлення). К. : Стародавній Світ, 2011. 658 с.
9. Грушевський М. Хто такі українці, і чого вони хочуть. К. : Т-во «Знання України», 1991. С. 109–110.
10. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культурні виміри розвитку цивілізації на рубежі століть: проблеми визначення. К. : «Знання України», 2002. 580 с.
11. Калакура Я.С. Цивілізаційний вибір України: теоретико-методологічний, історичний та освітнянський аспекти. *Україна у світовій історії*, 2014. № 3(52). С. 224–242.
12. Калакура Я.С. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні: Інститут історії України НАН України*, 2014. Вип. 24. С. 23–38.
13. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. К. : Генеза, 2017. 560 с.
14. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Я. Українська культура: цивілізаційний вимір. К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
15. Калакура Я.С., Юрій М.Ф. Методологічні засади цивілізаційного пізнання культури. *Наукові записки ІПіЕНД*, 2016. № 3–4. С. 41–54.
16. Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя : ЗНУ, 2011. 309 с.
17. Макклелланд Д. Мотивация человека. СПб. : Питер, 2007. 672 с.
18. Маркс К. Святое семейство, или Критика критической критики. Против Бруно Бауэра и компании // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. второе. М. : Политиздат, 1965. Т. II.
19. Мельник В. Нариси з теорії соціокультурної антропології. Вінниця, 2015. 552 с.
20. Михайлюк О. Соціокультурний підхід як методологія історичного дослідження. *Український селянин*, 2016. Вип. 16. С. 9–14.
21. Михальченко М.И., Андрущенко В.П. Украина расколота в себе: от Леонидии до Виктории. К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса., 2012. Т. II.
22. Михальченко Н. Великий цивилизационный взрыв на рубеже XIX–XX веков. К. : Парламентське вид-во, 2016. 504 с.
23. Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. К. : ИПиЭНИ им. И.Ф. Кураса НАН Украины, 2013. 340 с.
24. Павленко Ю.В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. К. : Либідь, 2001. 360 с.
25. Рафальський О., Самчук З. Цивілізаційне перехрестя сучасного суспільства. К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.
26. Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / Упор. П. Гай-Нижник. К. : «МП Леся», 2016. 352 с.
27. Салата О.О. Цивілізаційний підхід у викладанні історії: від наукової концепції до шкільної аудиторії : збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія : «Історія та географія». 2016. Вип. 56. С. 98–105.
28. Салата О. Світоглядні та методологічні позиції формаційного і цивілізаційного підходів до історії // Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії : монографія ; за наук. ред. О.О. Салати. К., 2017. С. 9–20.
29. Сегеда С. Антропологія. К. : Либідь, 2009. 424 с.
30. Ситник С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Л. : Вид-во «Львівська політехніка», 2012. 206 с.;
31. Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності; за ред. Т.С. Смовженко, З.Е. Скринник. К. : УБС НБУ, 2015. 609 с.

32. Цивілізація: структура і динаміка / За ред. І.В. Бойченка та О.В. Романенко. К. : Видавець Купріянова О.О., 2003. 448 с.;
33. Шакун Н.В. Соціокультурний підхід до історії як альтернатива історичному монізму. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*, 2018. № 1(11).
34. Юрій М.Ф. Антропологія. К. : Дакор, 2008. 421 с.
35. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. К. : Кондор, 2008. 736 с.
36. Schwartz S., Sagie G. Value Consensus and Importance. A Cross National Study. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 2000. Vol. 31. № 4. URL : <http://jcc.sagepub.com/>.

REFERENCES

1. Boichenko, I. V. & Romanenko, O. V. (Eds). (2003). *Tsyvilizatsiia: struktura i dynamika*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Hai-Nyzhnyk, P. (Ed.). (2016). Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference Kyiv: "MP Lesia" [in Ukrainian].
3. Halushko, K. Yu. (2003). Antropolohiia istorychna. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 1, p. 109). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Horielov, M. Ye., Motsia, O. P., Rafalskyi, O. O. (2005). *Tsyvilizatsiina istoriia Ukrainy*. Kyiv: "EksOb" [in Ukrainian].
5. Horielov, Ye., Motsia, O. P., Rafalskyi, O. O. (2009). *Derzhava i tsyvilizatsiia v istorii Ukrainy*. Kyiv: Eko-Prodakshyn [in Ukrainian].
6. Holovko, B. (1997). *Filosofska antropolohiia*. Kyiv: IZMN, 240 p. [in Ukrainian].
7. Honcharevskyi, V. E. (2010). *Tsyvilizatsiinyi pidkhdid do istorii: suchasnyi ukrainskyi dosvid (1991–2009)*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Hrushevskyi, M. (1991). Khto taki ukraintsi, i choho vony khochut. Kyiv: «Znannia Ukrainy» [in Ukrainian].
9. Huberskyi, L., Andrushchenko, V., Mykhalchenko, M. (2002). *Kulturni vymiry rozvytku tsyvilizatsii na rubezhi stolit: problemy vyznachennia*. Kyiv: «Znannia Ukrainy» [in Ukrainian].
10. Kalakura, Ya. S. (2014). Tsyvilizatsiinyi vybir Ukrainy: teoretyko-metodolohichni, istorychni ta osvitiivskyi aspekty. *Ukraina u svitovii istorii*, 3(52), 224–242 [in Ukrainian].
11. Kalakura, Ya. S. (2014). Tsyvilizatsiinyi oriientyry novitnoi ukrainskoi istoriohrafii. *Istoriiohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 24, 23–38 [in Ukrainian].
12. Kalakura, Ya. S., Rafalskyi, O. O., Yurii, M. F. (2017). *Mentalnyi vymir ukrainskoi tsyvilizatsii*. Kyiv.: Heneza [in Ukrainian].
13. Kalakura, Ya. S., Rafalskyi, O. O., Yurii, M. Ya. (2015). *Ukrainska kultura: tsyvilizatsiinyi vymir*. Kyiv.: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
14. Kalakura, Ya. S., Yurii, M. F. (2016). Metodolohichni zasady tsyvilizatsiinoho piznannia kultury. *Naukovi zapysky IPIEND*, 3–4, 41–54 [in Ukrainian].
15. Kosmyna, V. H. (2011). *Problemy metodolohii tsyvilizatsiinoho analizu istorychnoho protsesu*. Zaporizhzhia : ZNU [in Ukrainian].
16. Makklelland, D. (2007). *Motivatsiia cheloveka*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
17. Marks, K. Svyatoie semeistvo, ili Kritika kriticheskoi kritiki. Protiv Bruno Bauera i kompanii. In K. Marks i F. Engels. *Sochineniia* (Vol. 2). Moskva: Politizdat [in Russian].
18. Melnyk, V. (2015). *Narysy z teorii sotsiokulturnoi antropolohii*. Vinnytsia [in Ukrainian].
19. Mikhalchenko, N. I., Andrushchenko, V. P. (2012). *Ukraina raskolotaia v sebe: ot Leonidii do Viktorii*. Vol. 2. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa [in Russian].
20. Mikhalchenko, N. (2016). *Velikii tsyvilizatsionnyi vzryv na rubezhe XIX–XX vekov*. Kyiv [in Russian].
21. Mikhalchenko, N. (2013). *Ukrainskaia regionalnaia tsyvilizatsiia: proshloie, nastoiashchee, budushchee*. Kyiv: IPIENI im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Russian].
22. Motsia, O. P. (2011). *Ukraiintsi: narod i yoho zemlia (etapy stanovlennia)*. Kyiv: Starodavni Svit [in Ukrainian].
23. Mykhailiuk, O. (2016). Sotsiokulturnyi pidkhdid yak metodolohiia istorychnoho doslidzhennia. *Ukrainskyi selianyn*, 16, 9–14 [in Ukrainian].
24. Rafalskyi, O., Samchuk, Z. (2018). *Tsyvilizatsiine perekhrestia suchasnoho suspilstva*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
25. Pavlenko, Yu. V. (2001). *Istoriia svitu: tsyvilizatsiinyi i sotsiokulturnyi rozvytok liudstva*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
26. Salata, O. (2017). Svitohliadni ta metodolohichni pozytsii formatsiinoho i tsyvilizatsiinoho pidkhdid do istorii. In O. O. Salata (Ed.), *Tsyvilizatsiinyi dyskursy svitovoi ta ukrainskoi istoriohrafii : monohrafiia* (pp. 9–20) [in Ukrainian].
27. Salata, O. O. (2016). Tsyvilizatsiinyi pidkhdid u vykladanni istorii: vid naukovoï kontseptsii do shkilnoi audytorii. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody: «Istoriia ta heohrafiia»*, 56, pp. 98–105 [in Ukrainian].

28. Schwartz, S. & Sagie, G. (2000). Value Consensus and Importance. A Cross National Study. *Journal of Cross Cultural Psychology*, Vol. 31, 4.
<http://jcc.sagepub.com/>
29. Shakun, N. V. (2018). Sotsiokulturnyi pidkhdid do istorii yak alternatyva istorychnomu monizmu. *Problemy sotsialnoi roboty: filosofii, psykholohiia, sotsiolohiia*, 1 (11) [in Ukrainian].
30. Sehed, S. (2009). *Antropolohiia*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
31. Smovzhenko, S. & Skryn, Z. E. (Eds.). (2015). *Ukrainska liudyna v yevropeiskomu sviti: vymiry identychnosti*. Kyiv: UBS NBU [in Ukrainian].
32. Sytnyk, S. (2012). *Kulturna antropolohiia: pokhodzhennia liudyny i suspilstva*. Lviv: «Lvivska politekhnikha» [in Ukrainian].
33. Voropaieva, V. H. (2008). Antropolohichni zasady doslidzhennia liudyny yak tsilisnoi istoty: teoretyko-metodolohichni analiz. *Humanitarnyi visnyk ZDIA*, 33, 169–176 [in Ukrainian].
34. Voropaieva, T.S. (2018). Ukrainska liudyna yak «HOMO ANTEMURALE». Abstracts of Papers '18. *Antropolohichni vymiry filosofskykh doslidzhen*, (pp. 82–85), Dnipro [in Ukrainian].
35. Yurii, M. F. (2008). *Antropolohiia*. Kyiv: Dakor. [in Ukrainian].
36. Yurii, M. F. (2008). *Sotsiokulturnyi svit Ukrainy*. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.10.2020.